

ELŻBIETA TARKOWSKA
Warszawa

TOŻSAMOŚĆ W CZASACH ZAGŁADY

Książka Małgorzaty Melchior *Zagłada a tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni „na aryjskich papierach”*. Analiza doświadczenia biograficznego jest pod wieloma względami wyjątkowa¹.

Autorka postawiła sobie cel o wielkiej wadze poznawczej. Jej książka jest pierwszym, nie tylko w polskiej literaturze, tak obszernym, całościowym, wielowymiarowym i wyczerpującym przedstawieniem i analizą — w kategoriach mechanizmów tożsamości, w tym procesów jej zmiany i ciągłości — specyficznego doświadczenia biograficznego polskich Żydów, którzy przeżyli Zagładę dzięki „aryjskim papierom”. Autorka zebrała wyjątkowy materiał socjologiczny (i jednocześnie historyczny — mam na myśli perspektywę *oral history*) w postaci 26 wywiadów biograficznych z ludźmi w ten sposób ocalonymi; z racji wieku rozmówców był to może jeden z ostatnich momentów zebrania ich relacji. Wagi tego materiału nie sposób przecenić. Podstawa źródłowa pracy jest w ogóle imponująca. Małgorzata Melchior przeprowadziła też szeroko zakrojone poszukiwania archiwalne w zbiorach krajowych i zagranicznych i wykorzystała ogromny zasób już zastanych relacji i wspomnień, przechowywanych na różnych nośnikach informacji (między innymi na taśmach wideo). Uwzględniła opublikowane już relacje i wspomnienia osób ocalonych dzięki „aryjskim papierom” oraz zapoznała się z istniejącymi badaniami i analizami tej problematyki dokonanymi przez socjologów, psychologów, historyków

i przedstawicieli innych specjalności w Polsce i na świecie. Wykonała ogromną, mrówczą pracę, która stała się podstawą dogłębnej, szczegółowej analizy doświadczenia egzystencji „na aryjskich papierach” i która umożliwiła wszechstronne ujęcie tego kompleksu zjawisk z perspektywy procesów tożsamości.

Małgorzata Melchior jest specjalistką w zakresie problematyki tożsamości. Zagadnień tych dotyczyła jej poprzednia książka *Społeczna tożsamość jednostki (w świetle wywiadów z Polakami pochodzenia żydowskiego urodzonymi w latach 1944–1955)*, opublikowana w 1990 r. i wyróżniona nagrodą im. Stanisława Ossowskiego. Praca nad tą książką i poruszane w niej kwestie — uwarunkowania tożsamości, rola inności, zakorzenienia — zwróciły uwagę autorki na szczególną doniosłość pytań o tożsamość w pewnego typu warunkach i sytuacjach społecznych: w warunkach intensywnych zmian, w sytuacji mniejszości, wśród osób o niejasnej przynależności, spowodowanej na przykład faktem zamieszkiwania na pograniczu kultur. Te ustalenia, zbieżne z ustaleniami Antoniny Kłoskowskiej, do których Melchior nawiązuje, spowodowały, że zwróciła się ku badaniu tożsamości osób ocalonych z Zagłady, ukrywających się „na aryjskich papierach”, czyli pod przybraną cudzą tożsamością. Jest to klasyczny przypadek, jak sama stwierdza (s. 21) „hipertrofii tożsamości”. Lektura książki w pełni potwierdza słuszność takiego właśnie wyboru problematyki badawczej. Opisane doświadczenia polskich Żydów to nagromadzenie różnych zjawisk i problemów związanych z kwestią tożsamości, które wręcz „domagają się” interpretacji w tych kategoriach. Interpretacja taka odsłania głębokie mechanizmy opisywanych zjawisk, pokazuje ich inną postać. A drugiej strony ta niezwykła empiria pozwala z nowej perspektywy zobaczyć kategorie

Adres do korespondencji: etarkows@ifispan.waw.pl

¹Małgorzata Melchior, *Zagłada a tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni „na aryjskich papierach”*. Analiza doświadczenia biograficznego, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004, stron 467.

tożsamości. Relacje zwrotne między koncepcją tożsamości a analizowaną za jej pośrednictwem empirią to jedna z wielu wartości pracy.

Zagłada a tożsamość to książka bardzo obszerna i dobrze skonstruowana. Bardzo dobra jest część pierwsza, wprowadzająca, w której Małgorzata Melchior przedstawia perspektywę teoretyczną pracy, jej afiliacje teoretyczne i metodologiczne oraz podstawowe kategorie pojęciowe i narzędzia badawcze. Wiele uwagi poświęca kwestii reprezentatywności próby w badaniu jakościowym, przypominając i aktualizując koncepcję tzw. reprezentatywności fenomenologicznej, w odróżnieniu od reprezentatywności statystycznej. Jest to bardzo dobry wykład metodologii jakościowej, godny polecenia zwolennikom i praktykom tego podejścia. Jak się zresztą okazało podczas zorganizowanej przez Oddział Warszawski Polskiego Towarzystwa Socjologicznego dyskusji nad książką, poświęcony metodologii jej fragment wszedł do zestawu lektur dla studentów socjologii.

Rekonstrukcja doświadczenia egzystencji „na aryjskich papierach” stanowi centrum zainteresowań autorki i główną część książki. Małgorzata Melchior pokazuje doświadczenia okupacyjne na tle biografii osób w ten sposób ocalkowanych, uwzględniając ich przedwojenne, a także późniejsze, powojenne losy. Najważniejsze, wręcz kluczowe jest jednak doświadczenie okupacyjne: życie pod przybraną, cudzą tożsamością w warunkach nieustannego zagrożenia życia własnego, bliskich, całego narodu żydowskiego. Autorka opisuje i analizuje „krok po kroku” strategię ukrywania się „po aryjskiej stronie”, pokazuje szczegółowo różne aspekty, całą skomplikowaną „anatomię” — jak słusznie to określa — tego doświadczenia i różne etapy, począwszy od decyzji opuszczenia getta i zdobycia „aryjskich papierów”. Szczegółowo analizuje i przedstawia rolę czynników takich jak wygląd, znajomość języka polskiego i innych języków, sposoby uzyskiwania „dobrych” życiorysów i nowych dokumentów, warunki codziennej egzystencji, formy pomocy i zagrożenia, zachowania i cechy pożądane oraz zagrażające, ukrywanie uczuć, dylematy etyczne związane z tą sytuacją. Opisuje sposoby odgrywania roli, przybierania maski, udawania i na-

śladowania kogoś innego: udawanie osób innej płci przez chłopców i mężczyzn, udawanie głuchoniemych, ludzi prostych, niewykształconych; udawanie innych od faktycznych ról i stosunków rodzinnych, zawodowych, społecznych, religijnych; stosowanie zachowań i ubiorów maskujących (popularne stroje zakonnicy, księdza, osoby w welonie żałobnym) i wiele innych strategii podejmowanych w celu ratowania życia własnego i bliskich. Tego wszystkiego wymagała egzystencja „na aryjskich papierach”.

W kolejnej części książki autorka przedstawia powojenne dylematy, trudne, często bolesne decyzje i wybory o charakterze tożsamościowym, dotyczące tego, kim być, gdy znika okupacyjny przymus „aryjskiej” identyfikacji: czy wracać do przedwojennej tożsamości, czy kontynuować nową, przybraną tożsamość. Dobrze jest pokazana — jak i w całej książce — wielość i złożoność tych decyzji, różne warianty i kombinacje postaw oraz towarzyszące im dramatyczne rozterki i dylematy moralne ludzi, którzy ocalili z Zagłady.

Rekonstrukcję tych doświadczeń Małgorzata Melchior prowadzi przywołując i obficie cytując starannie dobrane odpowiednie fragmenty wypowiedzi swoich rozmówców (lub fragmenty innych bezpośrednich relacji), nieustannie oddaje głos samym badanim. Efektem tego jest bliski, bezpośredni kontakt czytelnika z autentyczną, dramatyczną rzeczywistością, poszerzenie możliwości rozumienia i odczuwania. Jest to lektura wstrząsająca, porażająca czytelnika dramatyzmem losów Żydów polskiego pochodzenia czy też Polaków żydowskiego pochodzenia, ukrywających się pod cudzą tożsamością, którzy przeżyli Zagładę dzięki pomocy wielu osób, znajomych i nieznajomych, którzy także wielokrotnie zetknęli się z antysemityzmem, wrogością, bezwzględnością, donosicielstwem, szmalcownictwem. Małgorzacie Melchior udało się przedstawić tę trudną problematykę z wielkim wyczuciem. Chciałabym podkreślić rzadką umiejętność znalezienia odpowiedniego tonu w przedstawianiu tak delikatnych, traumatycznych doświadczeń. Autorka nigdy nie traktuje badanych przedmiotowo (co zawsze jest problemem i niebezpieczeństwem zagrażającym w badaniach opartych na osobistych relacjach); do

doświadczeń ocalonych podchodzi z powagą, zrozumieniem i szacunkiem. Udało się jej w pełni zrealizować postulat, by „przede wszystkim uszanować dramatyzm jednostkowych przeżyć i doświadczeń”. I pod tym względem książka Małgorzaty Melchior zasługuje na najwyższe pochwały.

Końcowa część pracy, będąca podsumowaniem całości z perspektywy problematyki tożsamości dowodzi, że doświadczenie ludzi, których przeżycie zależało od odgrywania roli kogoś innego, to bez najmniejszych wątpliwości znakomity materiał badawczy służący poszukiwaniom natury tożsamości, jej uwarunkowań, badaniu kwestii jej trwałości i zmienności, mechanizmów wyborów tożsamościowych i konsekwencji tych praktyk i doświadczeń, zarówno dla sfery psychicznego funkcjonowania jednostek (konsekwencje podwójnej tożsamości i zatajania własnej biografii dla zdrowia psychicznego), jak i społecznego (konsekwencje obcej, odmiennej, narzuconej tożsamości dla życia osobistego, dla społecznego funkcjonowania, dla poglądów i wartości itd.) i każdego innego.

Książkę Małgorzaty Melchior oceniam bardzo wysoko i uważam za pracę wyjątkowo ważną i cenną. Poszerza ona znacząco naszą wiedzę w różnych wymiarach, jest istotnym wkładem do socjologii tożsamości, do refleksji nad ciągłością i zmiennością w tej sferze zjawisk. Dowodzi słuszności wyboru tej kategorii jako narzędzia i interpretacji okupacyjnego doświadczenia Ży-

dów polskich. Nade wszystko jednak daje głęboki i systematyczny obraz niedostatecznie rozpoznanego zjawiska, jakim jest ukrywanie się Żydów „na aryjskich papierach”. Wzbogaca naszą ciągle niedostateczną wiedzę o Zagładzie, o stosunkach polsko-żydowskich przed wojną, w czasie okupacji i później. Poprzez indywidualne doświadczenia i przeżycia pokazuje dramatyczną złożoność i różnorodność losów żydowskich oraz wielość i różnorodność postaw i zachowań Polaków wobec żydowskich współobywateli w obliczu Zagłady. Obok istotnych walorów poznawczych książka ta ma — i mieć może — ogromne znaczenie praktyczne: dydaktyczne, edukacyjne.

Książka Małgorzaty Melchior jest zamkniętą całością, która inspiruje do dalszych poszukiwań. Takim wielkim i ważnym tematem, wartym dalszej pogłębionej refleksji, jest kwestia powrotu myślą i pamięcią do Holokaustu dopiero po wielu latach, wraz z upływem czasu. Mechanizmy tego opóźnienia, mechanizmy pamięci, zapominania, wypierania to wielki, odrębny temat, który warto skonfrontować z materiałami uzyskanymi przez autorkę i analizowanymi w książce. Można mieć nadzieję, że staną się one podstawą dalszych analiz.

Książka Małgorzaty Melchior jest nie tylko znakomitym studium socjologicznym, ale i piękną, poruszającą lekturą, pokazującą nie w pełni znany, dramatyczny wymiar doświadczenia Zagłady.